

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ד

עורכים:

יחיאל זלינגר ובנימין טרופר

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון

תשפ"א (2021)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
פרופ' יוסי לשם | אוניברסיטת תל אביב
ירון רוזנטל, עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא בסיוע:

קרן קימת לישראל, יחידת המדען הראשי, המכון לחקר תולדות הציונות וההתיישבות
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפוגרפיה
אוניברסיטת בר אילן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"א (2021)
ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים עציון, בית ספר שדה כפר עציון

עורכים: יחיאל זלינגר ובנימין טרופר
עריכה לשונית: שירה עבאדי
עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
11	לוטן אדלטין, עופר מרדר, יצחק גלעד
47	אתניות וריבוד חברתי: מבט ארכיאוזואולוגי מיהודה של שלהי ימי הבית השני
63	רינה אבנר, אמיר גנור, אלון קליין
81	שלומי שטרית
103	מרד ערבי בארץ יהודה: הקבוצות החמושות הערביות בהרי ירושלים, חברון ושפלת יהודה 1936–1939
121	שוקי שריר
145	יוחנן בן יעקב
163	נדב פרנקל
191	בנימין טרופר
207	אלדד אלרון, עמוס סבח, בר שמש, דודו זכאי
	רשימת משתתפים

הפסיפסים בחורבת מדרס: בחירות של פטרונים, זהות של קהילה

רינה אבנר, אמיר גנור, אלון קליין

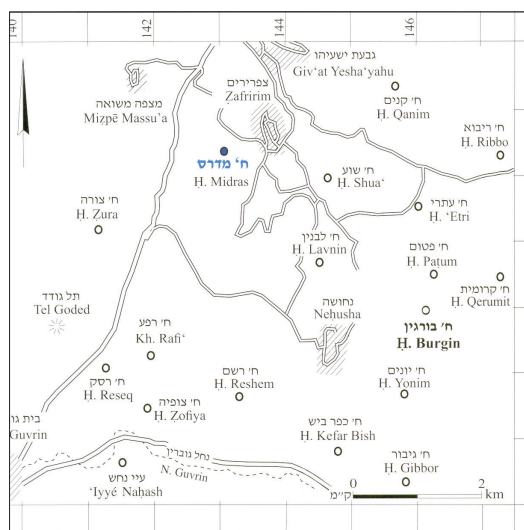
מבוא

חורבת מדרס נמצאת כ-5 ק"מ צפונית לבית גוברין, במרחק של כ-800 מ' מכביש 38. על סמך ההיגיון הטופוגרפי, הכביש המודרני משמר את התוואי של הדרך העתיקה מירושלים אל בית גוברין, המתפצלת מן הדרך שנמצאה בין ירושלים לאמאוס (איור 1). בסקר בתי הכנסת שערך צ' אילן התגלה באתר משקוף, והמקום זוהה בטעות כבית כנסת (אילן תשנ"א: 272–273, איור 1; Tsafrir Di Segni and Green 1994: 114, 186). בחפירת הצלה שנערכה בשנת 2010 הסתבר שהזיהוי מוטעה, והמשקוף שייך לכנסייה (גנור ואחרים תשע"ב).

כלומר, לפי התפרוסת היישובית, בתקופה הביזנטית התקיים בחורבת מדרס יישוב נוצרי, כפי שפורסם במפת פרויקט מיפוי האימפריה הרומית, ולא יישוב יהודי (Tsafrir Di Segni and Green 1994: maps: "Synagogues in Eretz Israel in the Roman and Byzantine Period", "Churches in Byzantine Palestine"). בחפירה הסתבר שהמשקוף שייך לכנסייה שעוטרה

ברצפות פסיפס צבעוניות. הכנסייה נבנתה בתוך מבנה קדום שרוצף פסיפסים לבנים, שאליו שייכת מערכת תת-קרקעית חצובה שבה חדרים, פרוזדורים ותעלות מסתור שחיברו בין החללים החצובים שבמערכת.

על סמך מטבעות וחרסים שנמצאו בתוך המערכת עולה שהיא שימשה במאה הא' לסה"נ (שלב 1, השלב הקדום) ובתקופה שבין המרידות (שלב 2, מתוארך לשנים 70–132 לסה"נ). בשלב 3 נבנה קיר שבודד את אחד החדרים השייכים למערכת, ובחדר נחצבו שלוש שקתות קבורה. בטיח של הקיר המבודד נמצא מטבע מהמאה הד' לסה"נ, המאפשר לתארך את

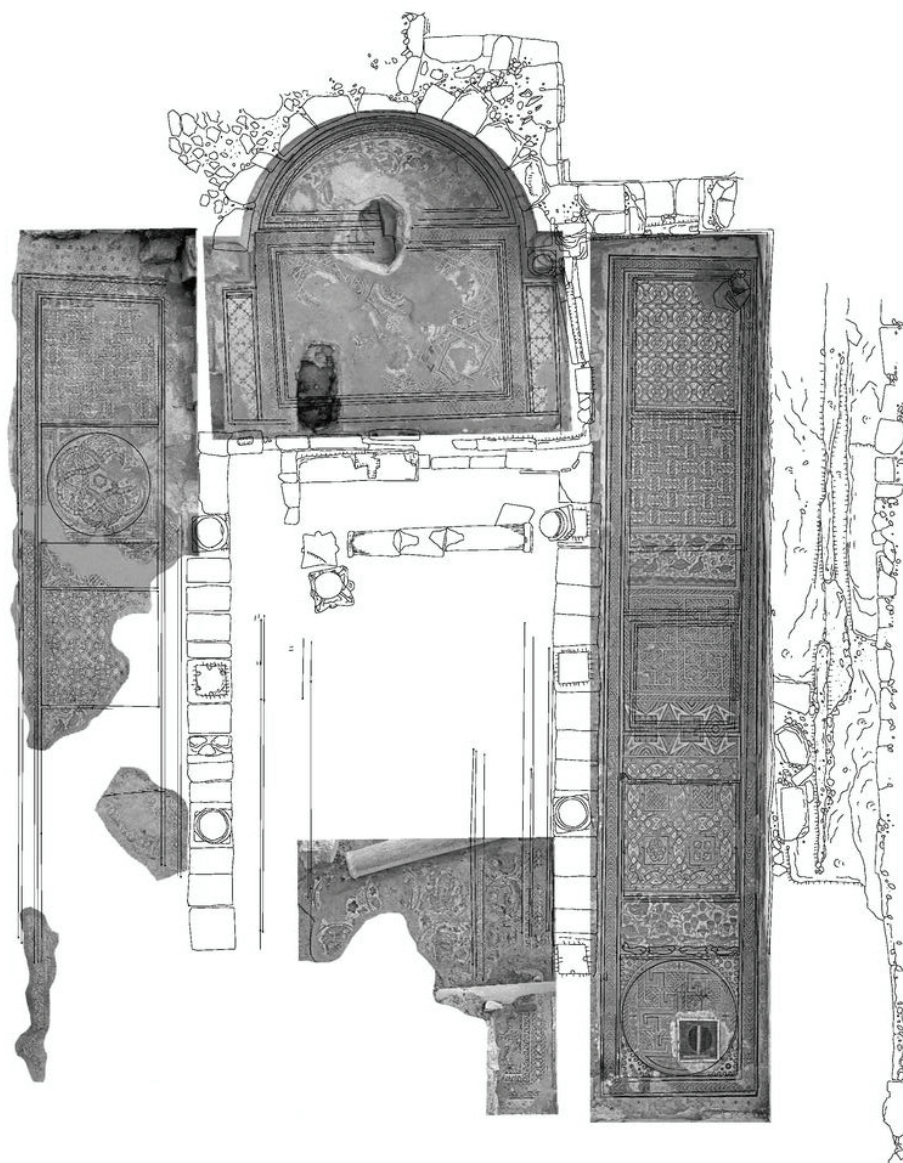
איור 1: מפת איתור

התקנת חדר הקבורה למאה זו ואילך, וככל הנראה למאות הד'–הה' לסה"נ. לשלב 4 שייכת הכנסייה שעוטרה ברצפות פסיפס צבעוניות.

הכנסייה נהרסה ברעידת אדמה בשנת 749 לסה"נ. לאחר ההרס, בשלב 5, המיוחס לתקופה האומיית, המשיכו להשתמש בחלק המזרחי של הכנסייה. מאוחר יותר, בשלב 6, המתוארך לתקופה העבאסית, נסתמו הפתחים בתוך הכנסייה, נבנה קיר שתחם את החלק הדרומי שלה, ונפרץ ברצפת הפסיפס פתח אל אחד החללים של המערכת התת־קרקעית הקדומה (משלבים 1, 2). דופנות החלל החצובות טוּיחוּ, והוא החל לשמש כבור מים. באותו שלב (6) החלה התיישבות ממערב ומצפון לכנסייה. צמוד לכנסייה וממערב לה נבנו קירות מאבני הכנסייה והותקנו בחדרים אלה תנורים. קירות שדה שנמצאו על ההצטברות שעל הכנסייה ועל חורבותיה מיוחסים, על סמך חרסים, לתקופה הממלוכית ולתקופה העות'מאנית.

טבלה 1: סטרטיגרפיה (מבוססת על הטבלה בגנור ואחרים תשע"ב: טבלה 1, עמ' 212–213)

שלב	שרידים עיקריים	תאריך	הערות
1	מחסנים תת־קרקעיים חצובים, קירות	המאה הא' לפסה"נ - המאה הא' לסה"נ	מרתפים של בתי היישוב היהודי
2	קירות, רצפה, מערכת מסתור תת־קרקעית	בין המרידות 70–132 לסה"נ	מערכת מסתור מותקנת במרתפים משלב 1
3	מערת קבורה ובסיליקה מרוצפת פסיפס לבן	המאות הד'–הו' לסה"נ	בדיקת קשר בחפירה בין הבסיליקה למערת הקבורה לא מוצתה
4	כנסייה בסיליקלית מרוצפת פסיפס צבעוני ושיש. זוהו שני תתי־שלבים. מערת הקבורה משלב 3 צמודה לבסיליקה ממזרח שימשה כמרטיריון, מעליו בנוי האפסיס של הבסיליקה.	המאות הו'–הז' לסה"נ	
5	מגורים ארעיים באטריום ובנרתקס, ובחדר שממנו ירדו למרטיריון; כיסוי צלבים שעוטרו אומנות בטיח; פדירוק חלקי של הכנסייה	המאה הז'–מחצית שנייה של המאה הח' לסה"נ (לאחר רעידת אדמה בשנת 749 לסה"נ)	
6	מבני מגורים דלים באטריום ובנרתקס, שוד אבנים מחורבות הכנסייה	המאות הח'–הי"ב לסה"נ	
7	טראסות חקלאיות המשלבות אבני ברייה ופריטים אדריכליים מחורבות הכנסייה	המאות הי"ב–הכ' לסה"נ	

איור 2: תוכנית הבסיליקה והפסיפסים (צילום: ניקי דוידוב, רשות העתיקות)

תוכנית הכנסייה

איור 3: צילום אוויר של הכנסייה, מבט לדרום-דרום מזרח

הכנסייה נבנתה בתוכנית של בסיליקה שכללה אולם-תווך בין שתי סיטראות. במזרח הוביל אולם-התווך אל האזור הקדוש של הכנסייה: הבמה הנפתחת אל האפסיס. (איור 2)

האפסיס נסגר במזרח בקיר שהפך הפנימי שלו מקומר. האפסיס נבנה כך שחדר הקבורה הריק ממוקם מתחתיו. משני צדדי האפסיס השתרעו שני חדרים כמעט סימטריים, עם תוכנית לא רגילה: לחדר הדרומי תוכנית בצורת האות העברית רי"ש, ואילו לחדר הצפוני תוכנית בצורת האות היוונית גמא (Γ). (איור 3).

החדר שמדרום לאפסיס נפתח אל הסיטרא הדרומית, ואילו החדר שמצפון לאפסיס נפתח אל הסיטרא הצפונית. באמצע החדר הצפוני, ברצפה, נפתח פרוזדור מדרגות שדרכו ירדו אל חדר הקבורה הריק. לחדר זה היה גם פתח בקיר הצפוני, שאפשר גישה ישירה מחוץ לבסיליקה אל הפרוזדור המוביל אליו. הקיר הדרומי של החדר היה מקומר כלפי

פנים החדר, והוא עוטר במשקוף. בצמוד לקיר נבנה בשלב מאוחר כלשהו ספסל, והפתח לפרוזדור נסתם על ידי מתקן בנוי מלבנים. בשלב מאוחר (לא ברור אם השלב שבו הותקן הספסל) נסתם הפתח בין החדר הזה לסיטרא הצפונית.

תוכנית הכנסייה עם החדרים שלצידי האפסיס מעידה על כך שחדר הקבורה הריק נחשב בעיני בוני הכנסייה והמשתמשים בה כמקום החשוב ביותר – הוא הכיל שרידים קדושים, או שדבקה בשלושת הקברים מסורת שקידשה את המקום והייתה העילה לבניית הכנסייה. כלומר, חדר הקבורה הריק נתפס כמקום עדות לדמויות או למסורת על אירוע מסוים, שנחשב על ידי הנוצרים באותה תקופה כקדוש, ולשמו הם בנו את הכנסייה. החדר שאפשר את הגישה אל חדר הקבורה שימש, עם חדר הקבורה, את 'המרטיריון' (מקום העדות) הצמוד לבסיליקה. בשלב הבנייה המקורי הוא היה חלק אורגני, מקורי, בתוכנית של הכנסייה הבסיליקלית.

שני שלבים הובחנו בתוך הבסיליקה, ושניהם מתוארכים, על סמך מטבעות, חרסים וכלי זכוכית, למאה ה' לסה"נ. תוכניתם של האפסיס והבמה של השלב הקדום אינה ברורה, אך קיומה קרוב לוודאי: בשני בורות בדיקה התגלה קטע מקיר בנוי גזית ושרידים

של רצפת פסיפס. בשלב המאוחר הורחבה הבמה מערבה, ושתי מדרגות שהובילו אליה מאולם התווך נבנו על גבי רצפת הפסיפס שלו. עקב השינוי הזה נערכו תיקונים בסמוך לו, מדרום למדרגות, בשולי רצפת הפסיפס של הסיטרא הדרומית. ברור אפוא, שרצפות הפסיפס בבמה ובאפסיס שייכות לשלב המאוחר של הכנסייה, ואילו הפסיפסים באולם התווך ובסיטראות שייכים לשלב המאוחר, בתוך המאה ה' לסה"נ.

הפסיפסים

אבני הפסיפס בכל הכנסייה אחידות בגודלן, וגם רפרטואר הצבעים (אדום, צהוב, ירוק, אפור, לבן, שחור, אדום, וורוד) והגוונים (שני גווני צהוב, שלושה גווני אדום, ורוד

איור 4: הפסיפסים בסיטרא הדרומית צילום: ניקי דוידוב, רשות העתיקות

איור 5: הפסיפסים בסיטרא הצפונית צילום: ניקי דוידוב, רשות העתיקות

איור 6: אולם התווך, הפסיפס במערב צילום: ניקי דוידוב, רשות העתיקות

וכתום, שני גווני ירוק) זהה. אין הבדל בין הפסיפסים מן השלב הקדום שבסיטראות ובאולם התווך ובין הפסיפסים מהשלב המאוחר שהונחו בבמה ובאפסיס. נראה אפוא שחומר הגלם הגיע מאותו ספק, ושאותו בית מלאכה הוזמן לבצע את רצפות הפסיפס, כולל הנחתן בשלב המאוחר של הכנסייה.

למרות ההרס שגרמה רעידת האדמה, הפסיפסים השתמרו ברמה

איור 7: פסיפסי הבמה ומעליהם פסיפסי האפסיס צילום: ניקי דוידוב, רשות העתיקות

המאפשרת ללמוד על מערך שטיחי הפסיפס, על הקומפוזיציות של רוב השטיחים, ועל חלק לא מבוטל מהמוטיבים (איור 2). הפסיפסים השתמרו כמעט בשלימות בסיטרא הדרומית (איור 4). זאת למעט חור שנפער ברצפה כאשר נפרץ בה פתח לבור מים, ופגיעה קלה במזרח הסיטרא. ההשתמרות בשאר אזורי הכנסייה היא חלקית. אף על פי כן, אפשר ללמוד שמערך שטיחי הפסיפס בסיטראות היה זהה: משטח הרצפה בכל סיטרא (איורים 2, 4, 5) חולק לארבעה שטיחי פסיפס מרובעים, וביניהם שלושה שטיחים מלבניים שרוחבם (ממערב למזרח) מחצית

מאורך (ורוחב) השטיחים המרובעים. באזור המזרחי בכל סיטרא יש שטיח מרובע נוסף, כך שליד הפתחים אל החדרים שמצידי האפסיס יש בכל סיטרא שני שטיחי פסיפס מרובעים צמודים זה לזה.

לעומת החלוקה הזו של משטחי הרצפות, באולם־התווך (איור 6), בבמה ובאפסיס (איור 7) השתרע, בכל אחד מהם, שטיח אחד. בשלושת האזורים האלה, שהם גם האזורים החשובים של הבסיליקה, שטיחי הפסיפס עוטרו בדמויות של חיות (אולי היו גם דמויות אדם שנהרסו בעקבות רעידת האדמה). זאת לעומת הסיטראות, שבהן כמעט כל השטיחים עוטרו בדגמים גיאומטריים. יוצאי דופן בסיטראות הם שלושה שטיחים מלבניים, שהונחו במרחק יחסית ניכר זה מזה, כך שהם נבלעו בטור שטיחי הפסיפסים הגיאומטריים (איורים 2, 4, 5).

בעוד שמערך שטיחי הפסיפס באולם־התווך, בבמה ובאפסיס הוא שכיח (שטיח אחד בכל אחד מהם), המערך שבסיטראות הוא נדיר. בכנסיות רבות רצפת הסיטראות מעוטרת בכמה שטיחי פסיפס – ולא בשטיח אחד כמו באולם־התווך, בבמה ובאפסיס – אך בסיטראות שבחורבת מדרס ניכרת ההקפדה על גודל השטיחים ועל יחס המידות בין השטיחים המלבניים למרובעים.

ואולם, ההקפדה הזו מופרת במזרח הסיטראות. בסיטרא הדרומית הונח במזרח שטיח מלבני ארוך מעט מן השטיחים המרובעים. (איורים 2, 4) בסיטרא הצפונית, ממזרח לשטיח המזרחי המרובע הצמידו רצועה מעוטרת בענף קיסוס (איורים 2, 5), שנועדה כאילו 'לפצות' ולהאריך מזרחה את השטיח המרובע שבמזרח. השטיח השני ממזרח קטן מעט מן השטיחים המרובעים (איורים 2, 14) וצר מהם (רוחבו 0.60 מ' לעומת 0.70 מ'). ייתכן שבמזרח הונחו בכל סיטרא שני שטיחים גדולים בשל הקרבה לפתחים, שאפשרו גישה אל החדרים שלצידי האפסיס.

על המרטיריון שבחדר הצפוני כבר דובר לעיל. גם לחדר שמדרום לאפסיס הייתה ודאי חשיבות, משום שהוא רוצף בלוחות שיש, שהוא חומר יקר יותר מרצפות פסיפס.

פסיפסים עם דמויות

אולם התווך: בחלק המערבי (איור 6), מתחת למפולת, התגלה הקטע הגדול שהשתמר מרצפת הפסיפס שעייטרה את אולם התווך. קטעי פסיפס קטנים השתמרו במזרח, ליד המדרגות לבמה. המדרגות הונחו על גבי קטעי הפסיפס הקטנים ועל התשתית של רצפת הפסיפס שהשתמרה על פני כל אולם התווך. מקטעי הפסיפס שהשתמרו במזרח ובמערב מסתבר שעל פני כל אולם התווך השתרע שטיח אחד, שעוטר בדגם של שריג גפן המתפתל ממערב למזרח, כך שהוא מעוטר בשורות של מדליונים מאוכלסים בחיות. בכל שורה היו שלושה מדליונים.

בפסיפס שבמערב (איור 6) רואים את המדליונים שבשורה השנייה ובשורה השלישית ממערב. השורה הראשונה ממערב, שהייתה סמוכה לכניסה מבחוץ אל אולם התווך, נשארה קבורה תחת המפולת. בשורה השנייה השתמרו במדליונים הקיצוניים שני סלים שנראים עשויים מנצרים קלועים. הסלים מתוארים משתי זוויות ראייה: הדפנות של הסלים והידיות שלהם מתוארות במבט מן הצד, ואילו החלק העליון של הסלים מוצג במבט מלמעלה, כך שרואים את תכולתם. הסל שבמדליון הדרומי גבוה, ויש בו אשכול ענבים ותאנה. צורת הסל אופיינית לסלים המוצגים ברצפות פסיפס בסצנות הקשורות לבציר.¹

בצפון, משמאל, יש טנא נמוך ורחב, עם ידית גבוהה המתנשאת למעלה. בטנא הונחו עלים בצבע שחור והוא מלא בירקות ובפירות. אפשר לזהות בהם רימון וקישוא, אגס או דלעת, וכן חציל. כדי למלא את ה'חלל הריק' שבתוך הסל מופיע משמאל פרח לבן וצר. המוטיב שאכלס את המדליון האמצעי בשורה זו נהרס כליל.

בשורת המדליונים שמעל לסלים (השלישית ממערב בשטיח הפסיפס) מאכלס המדליון הדרומי (מימין) שתי חיות: אריה גוהר וטורף יעל, או חיה אחרת בעלת קרניים גדולות המתעגלות לאחור. האריה מתואר מהצד. בגופו הונחו אבני פסיפס בשני גוונים של צהוב, ובמקומות המוארים שבו הונחו אבנים לבנות. הזנב מלופף סביב הרגל האחורית, הקרובה לצופה. כלומר, אשליית הנפח נעשית הן על ידי שימוש בגוני צבע, הן באמצעות חפיפה חלקית של איברי הגוף. גם הנטרף נראה מהצד, למעט הצוואר הנראה זקוף ומזווית לא ברורה (ספק צדודית, ספק מבט של שלושה רבעים). הראש מתואר בצדודית, כך שהוא מביט לאחור בטורף בצורה לא הגיונית מבחינה פיזיולוגית. הנטרף נראה חסר הבעה לחלוטין.

במדליון הצפוני הקיצוני (משמאל) הייתה חיה נגדית (אנטי־תטית antithetic) לאריה (איור 6). השתמרה ממנה כף רגל צהובה בעלת טפרים שחורים, המעידה על כך שגם במדליון הזה תוארה חיה טורפת ממשפחת החתולים הגדולים (אריה, לביאה, או אולי נמר). שני הטורפים שבשני המדליונים הקיצוניים פונים כלפי המדליון שבאמצע השורה. במדליון זה השתמר באופן חלקי גופו של שור. גופו עוצב באבני פסיפס בשלושה גוונים של אדום, ובאשכים שלו נעשה שימוש גם באבני פסיפס משני גוני אפור ושחור. בדומה לחיה הנטרפת, גם השור נראה כך שהגוף מתואר מהצד כשהוא פונה לשמאל

איור 9: אולם התווך, פרט ממסגרת האקנתוס: נמר חברבורות

איור 8: אולם התווך, פרט ממסגרת האקנתוס: לביאה

איור 10: אולם התווך, פרט ממסגרת האקנתוס: כבש

(לצפון), אך לפי הצוואר הראש פנה לאחור (דרומה). מקטע הפסיפס במערב אולם התווך ברור שטור המדליונים האמצעי שבכל שורה יצר ציר מרכזי. לצדדיו אוכלסו המדליונים הקיצוניים במוטיבים ובחיות דומות, היוצרות איזון בקומפוזיציה של כל שורה. החיות שבמדליונים הקיצוניים תוארו כך שהן פונות כלפי המדליון האמצעי. אלה המאפיינים שקבעה ר' חכלילי לקבוצה מס' I של פסיפסים המעוטרים בשריג גפן מאוכלס (Hachlili 2009: 111–129). מהמדליון האמצעי שהשתמר במזרח אולם התווך, בין קטעי הפסיפס הקטנים שעליהם נבנו המדרגות לבמה, השתמר קטע המאפשר לשחזר כלוב של ציפור, מוטיב שכיח בפסיפסים בדגם שריג הגפן (Hachlili 2009: 140–141).

את שטיח הפסיפס באולם התווך הקיפה מסגרת פנימית מעוטרת במקלעת אקנתוס ומאוכלסת בחיות. בדרום-מערב השתמרו ארבעה מדליונים, כל אחד מהם אוכלס בחיה אחת. סמוך לפינה הדרומית-מערבית של המסגרת מופיע מדליון ובו רובצת לביאה צהובה (איור 8). פיה פעור, שיניה החדות עשויות אבני פסיפס משולשות לבנות קטנות, בולטות על רקע חלל הפה השחור. ממזרח לה פוסע במדליון נמר אפור בעל חברבורות עגולות (איור 9). גופו מתואר מהצד כאילו הוא פוסע מזרחה, אך צווארו וחזהו מתוארים במבט של שלושה רבעים. ראשו מוצג מהצד כמביט אחורה, בזווית של 180 מעלות, בתנוחה דומה

איור 12: פסיפס האפסיס, פרט: תרנגול וראש אווז

איור 11: אולם התווך, פרט ממסגרת האקנתוס: דוב

לזו של החיה הנטרפת. במדליון הסמוך ניצב מולו כבש צהוב בעל זנב ארוך (איור 10). אוזניו חסרות, משום שהפסיפס פגוע באזור זה. במדליון שממזרח לכבש מופיע דוב (איור 11). הוא פונה מזרחה וראשו שמוט כלפי מטה, כאילו שהוא אוכל את מקלעת האקנתוס. הלסת של הדב חסרה משום שהפסיפס תוקן במקום זה באבני פסיפס בגוון בורדרו, וצורת הלסת לא שוחזרה בעת התיקון (ראשו של הדוב כן נשמר בתיקון).

כל עיני החיות שבאולם התווך, הן בשטיח, הן במסגרת, עוצבו באופן דומה: האישון עשוי מאבן פסיפס שחורה גדולה ועגולה (בקוטר 0.5 ס"מ בערך), מוקפת באבני פסיפס קטנות מלבניות או משולשות (בגודל 0.2–0.4 ס"מ בערך), ומסביבן שורה של אבני פסיפס שחורות. בזוויות העיניים ממשיכה שורה של אבני פסיפס שחורות, היוצרת אשליה של חיות יש עיני שקד.

בקצה הדרומי-מזרחי של קטע הפסיפס הגדול, תחת עמוד השיש השני ממערב, שנפל משורת העמודים שהפרידה בין אולם התווך לסיטרא הדרומית, השתמר במרווח שבין המדליונים פלג גוף תחתון של חוגלה. ראשה נמחץ כנראה על ידי העמוד. פרט זה מדגיש את עושרו של הפסיפס באולם התווך בדמויות של חיות, ומעיד גם על התופעה של 'פחד מפני ריק' (*horror vacui*). כלומר, מילוי הרקע הלבן של הפסיפסים בדגמים, במוטיבים, בציפורים, או (כפי שנראה להלן בסיטראות) מילוי של כתמים אדומים באמצעות הנחת אבני פסיפס ברקע בצבע זה.

האפסיס במזרח הכנסייה: גם שטיח הפסיפס באפסיס עוטר בשריג גפן מאוכלס בחיות (איורים 2, 7, 12). אזור זה, שבמזרח הכנסייה, נפגע קשות מאבני הגזית הגדולות שנפלו מכיפת האבן שבתקרת האפסיס. משום כך הדמויות שהשתמרו בפסיפס סמוכות לקיר האפסיס, שם השתמרו שני מדליונים מאוכלסים. המדליון שבאמצע אוכלס בתרנגול צבעוני, ובמדליון שמימנו השתמרו ראש וצוואר של אווז (איור 12). בשתי החיות האלה ניכרת רמה אומנותית גבוהה של האומן או האומנים. בשני המדליונים הונחו אבני פסיפס בצבעים ובגווני שונים (שני גווני של אבני פסיפס צהובות, שני גוני ירוק, שלושה גווני של אדום, אבני פסיפס בצבעים לבן, אפור ושחור). בגוף החיות נעשה שימוש בטלאים

קטנים בצבעים שונים, באופן היוצר ריצוד של צבעים, וכך מושגת אשליה של אור בתוך גוף החיות.

התרנגול והאווז נראים כך שהראש מוצג מהצד, ואילו הגוף – ממבט של שלושה רבעים. משמאל לתרנגול, ומחוץ למדליונים שיוצר שריג הגפן, השתמר זנב של ציפור ובו נוצות מעוצבות בצורה דומה ללב, בגווני אפור ולבן. למרות רמת ההשתמרות הנמוכה של

איור 13: פסיפס הבמה

איור 14: סיטרא דרומית, פרט: שטיח מעוטר בנוף נילותי

איור 15: סיטרא דרומית, פרט: שטיח מעוטר בחוגלות ומעליו שני שטיחים גיאומטריים במזרח הסיטרא

איור 16: סיטרא צפונית, פרט: שרידי שטיח מעוטר בחוגלות מנקרות פרחים, אפרוח צהוב מימין

שטיח הפסיפס באפסיס, גם הפרט הזה מעיד על עושרו של הדגם ועל הצפיפות של דמויות החיות שבו.

הבמה: (איור 13) שטיח הפסיפס שבבמה עוטר בתשליב גיאומטרי המורכב מזוגות של חוליות מצטלבות. לחוליות צורה הדומה למגינים רומיים (*scuta*) – צורתם משושים מאורכים, הצלעות הצרות הנגדיות שלהם קצרות וקעורות כלפי פנים (Avi-Yonah 1933:H5; Balmelle et al. 1985:237a). צמדי החוליות האלה ערוכים בשורות ובטורים. בשטח המשותף הכלוא בכל זוג חוליות מצטלב נוצר מתומן.

בין השורות של החוליות המצטלבות הכולאות מתומנים נוצרה שורה של מדליונים עגולים. כל מתומן וכל מדליון אוכלסו בדמות של חיה, למעט מדליון אחד, באמצע השורה העליונה (המזרחית) של המתומנים, המאוכלס בדגם גיאומטרי. מתחתיו, באמצע השורה הראשונה (המערבית), השתמר במתומן טווס הפורש את זנבו האדום והזהוב. הוא מוצג במבט חזיתי, כך שדגם 'העיניים' שבזנבו נראה בבהירות (איורים 7, 13). חזהו והטופרים נראים במבט של שלושה

רבעים, ואילו הצוואר והראש נראים מהצד כך שהטווס מביט לימין.

המתומן שמימין לטווס אוכלס בטורף ממשפחת החתולים הגדולים, כנראה אריה, ממנו השתמרו זנב ופלג גוף אחורי. הוא פונה למרכז, כלפי הטווס. המתומן הקיצוני משמאל, נהרס כליל מהמפולות. בשורה השנייה שני מדליונים עגולים שאוכלסו באיילים או בצבאים. במדליון הדרומי (הימני) השתמר פלג הגוף התחתון של החיה, והשסע של פרסותיה ברור. מהחיה שבמדליון הצפוני (השמאלי) השתמרה פרסה הנראית מהצד, כך שלא ברור אם גם היא מפריסה פרסה שסועה.

מעליהם, במתומנים שבשורה העליונה של שטיח הפסיפס, השתמר מימין גוף של ברווז צהוב עם רגליים אדומות וזנב אפור הפונה כלפי אמצע הדוגמה. במתומן שמצפון (משמאל) השתמר ראש אפור עם מקור אדום, דומה לאוזן שעיטר את האפסיס. שני

העופות האלה פונים כלפי האמצע, אל המתומן המאכלס מוטיב גיאומטרי. צורתו דומה לספרה שמונה, ללא פיתול באמצע, והוא מוקף בזר של ניצנים אדומים.

הסיטרא הדרומית: (איור 14) השטיח השני ממערב בסיטרא הדרומית הוא שטיח מלבני, ובו סצנה השאולה מתיאורים של נוף נילותי (של הנילוס). בתחתית השטיח יש רצועה צבעונית גלית, המייצגת את גוף המים. מעליה נראים כאילו מרחפים על הרקע הלבן שני זוגות של דגים אנטי־תיטיים, השוחים כלפי מרכז השטיח. אישון עיניהם עשוי מאבן שחורה עגולה בקוטר 0.3 ס"מ (בדומה לעיני החיות בפסיפס שבאולם התווך), מוקפת באבני פסיפס לבנות מלבניות ומשולשות. מעל הדגים צומחים שיחי לוטוס גדולים, המשתרעים על פני כל רוחב ואורך שטיח הפסיפס. חלקם נושאים פירות עם זרעים, חלקם פורחים בפרחים אדומים, ובחלקם נובטים ניצנים ורודים ואדומים. בחלקו העליון (המזרחי) של השטיח נראים שלושה זוגות של ציפורים יושבים ומקננים על פרחי הלוטוס. שטיח פיגורטיבי נוסף בסיטרא הדרומית הוא השטיח השלישי במזרח הסיטרא והשישי במערבה. מתוארות בו חוגלות המנקרות שיחים עם פרחים וניצנים אדומים (איור 15). בדומה לים או לנחל (איור 14), בתחתית השטיח מתוארת האדמה כפס צבעוני של קשתות בגוני צהוב ואדום. גם על פני כל השטיח הזה משתרעים שיחים גדולים. על השיחים עלים ירוקים קטנים ומאורכים, ואילו הפרחים והניצנים אדומים וגדולים. על הרקע הלבן מפוזרות חוגלות. גם הן, כמו הדגים, כאילו מרחפות מעל פני האדמה שבתחתית השטיח, וחלקן מנקרות את הפרחים.

הסיטרא הצפונית: נושא החוגלות המנקרות שיחים עם פרחים וניצנים אדומים עיטר גם את השטיח המלבני הנמצא בסיטרא הצפונית. שטיח זה הוא השטיח החמישי ממזרח, והשתמרה ממנו הפינה הצפונית־מערבית (איור 16). בקטע הקטן שהשתמר מהשטיח יש גוזל צהוב, ושתי חוגלות בוגרות המפנות את גבן זו לזו. מכאן ברור שהאומן או האומנים תיארו את אותה סצנה בשני שטיחי הפסיפס, אך לא השתמשו בתבנית ('שבלונה', או 'סטנסיל') זהה לביצוע השטיחים. מסתבר שניתן להם חופש פעולה מסוים, ובו יכלו להחליט היכן ואיך להעמיד את החוגלות על רקע השיחים הפרחוניים.

הפסיפסים הגיאומטריים

סיטרא דרומית: חמשת השטיחים המרובעים שבסיטרא הדרומית, וכן שטיח מלבני קטן, עוטרו בדגמים גיאומטריים. מתוכם שני שטיחים מלבניים עוטרו בדגמים המבוססים על מוטיב המיאנדר. שטיח אחד נמצא במערב הסיטרא (איור 4), ובו רצועות צבעוניות מתפתלות ויוצרות ביניהן את דגם המיאנדר. הוא תחום בתוך מעגל החסום במרובע שיוצרת המסגרת של שטיח הפסיפס. השטיח האחר נמצא חמישי ממערב ורביעי ממזרח. כאן הרצועות מעוצבות כחבליים המתפתלים ויוצרים משבצת מרובעת, ובה שתי שורות ושני טורים של מיאנדר.

שטיחים גיאומטריים בדגמים דומים בסיטרא הדרומית ובסיטרא הצפונית: שני שטיחים מרובעים אחרים בסיטרא הדרומית מבוססים על תשליבים של רצועות צבעוניות היוצרות אשליה של מעגלים וריבועים הנראים כאילו מושחלים זה בזה. שטיח אחד נמצא שלישי ממערב (איור 2), והשני נמצא במזרח הסיטרא. גם בסיטרא הצפונית יש

איור 17: סיטרא דרומית, פרט: שטיח מיאנדר

איור 18: סיטרא צפונית, למעלה שטיח מלבני גיאומטרי, דומה לשטיח שבסיטרא הדרומית, ולמטה קטע משטיח מרובע מעוטר בתשליב של רצועות צבעוניות

שני שטיחים המבוססים על רצועות צבעוניות היוצרות אשליה של מעגלים צולבים מושחלים וחופפים (איור 5).

שטיח פסיפס מרובע הנמצא בסיטרא הדרומית, שני ממזרח (איורים 2, 5), מעוטר בדגם זהה לשטיח המזרחי שבסיטרא הצפונית (איורים 2, 4): מוטיב מודולרי (חוזר על עצמו) של רצועה מלבנית שחורה ובה גדיל צבעוני של חבל, אליה משיק באמצע הצלע הארוכה בכל צד מוטיב דומה לגרזן כפול (*peltae*) (Yonah 1933: I14). הם מחלקים את משטח הרצפה כך שהמוטיבים חוזרים במרווחים קבועים זה מזה, ובאופן שבו כל מוטיב כזה ניצב אופקית למוטיבים הזחים וסמוכים לו (וריאנט Balmelle 1985: 298–299 Pl. 189a).

ברוחים שבין הרצועות והגרזנים נוצרים מעוינים שווי צלעות. בכל מעוין הונחו אבני פסיפס צבעוניות בדגם 'קשת בענן' (שורות צמודות בצבעים שונים) המבוצעות בעיצוב שונה (שורות כפולות מאותו צבע, קו שבור, משולשים צבעוניים, ועוד). מוטיב נוסף הממלא את המעוינים מבוסס על דגם המיאנדר, דומה בצורתו לאות האנגלית H (Balmelle 1985: 294–295 Pl. 187b, ; 298–299 Pl. 189a). דגם זה נדיר. הוא מופיע בשטיח פסיפס שחפר ברמקי בחורבת כופין ליד הכפר עומאריה, סמוך לחברון (Baramki 1935: 121 Pl. LXIX). וריאנט של דגם זה שימש ברצפת הפסיפס בחמת טבריה (Talgam 2014: 318 Fig. 393).

שני שטיחי פסיפס אחרים שהונחו בשתי הסיטראות, שהדגם הגיאומטרי שלהם דומה אך לא זהה, עיטרו את השטיח הרביעי ממערב בסיטרא הדרומית (איור 17) ואת השטיח החמישי ממזרח בסיטרא הצפונית (איור 18 למעלה). שניהם שטיחים מלבניים. לאורך

המסגרות צמודים משולשים, ולאורך מסגרת אחת צמוד מלבן, ש'נצבעו' בדגם 'קשת בענן' המעוצב באופן שונה (הקו עשוי משורה אחת של אבני פסיפס אופקית למתאר השטיח, קו אלכסוני, מדרגות עשויות מאבן פסיפס אחת או שתיים, משבצת בת ארבע אבני פסיפס ועוד) (Balmelle 1985: 314–315 Pls. 199a–199d, Pls. 200b–220c). באמצע השטיח שני מעוינים בין שני מרובעים, ובכל אחד דגם גיאומטרי שונה (כגון: תשליב סרטים, מעוינים צבעוניים, או דגמים המבוססים על מיאנדר או סוואסטיקה).

סיטרא צפונית: בקטע הפסיפס הגדול שהשתמר במזרח הסיטרא הצפונית (איור 5) השתמרו הפסיפסים הבאים (ממערב למזרח): שטיח מלבני עם חוגלות, מעליו שטיח מרובע מעוטר בתשליב של רצועות צבעוניות היוצרות אשליה של מעגלים צולבים וחופפים, מעליו שטיח מלבני הדומה לזה שבסיטרא הדרומית ותואר לעיל, מעליו השטיח בדגם הדומה לשמונה, ומעליו דגם הגרזנים. שני השטיחים האחרונים תוארו עם מקבילותיהם מהסיטרא הדרומית.

מקבילות מפסיפסים אחרים, דיון ומסקנות

שטיחי הפסיפסים באולם התווך ובאפסיס עוטרו בקומפוזיציה השכיחה של שריגי גפן ומקלעות אקנתוס מאוכלסים בדמויות ובחפצים. קומפוזיציה זו נפוצה מאוד בצפון־מערב הנגב ובחבל עזה, ובעבר־הירדן (Amir 2012: 474). נראה שמזמיני העבודה של ריצוף הכנסייה בחורבת מדרס בפסיפסים (הפטרונים, שכנראה החליטו כיצד לקשט את הכנסייה וכנראה גם שילמו עבור העבודה), בחרו להקדיש את הפסיפסים עתירי הדמויות לאזורים הפנימיים של הכנסייה: אולם התווך והסיטראות. עבור הסיטראות שבצדדים הם העדיפו פסיפסים גיאומטריים, למעט השטיחים המלבניים הקטנים שהכילו ציפורים (ובהן חוגלות) ודגים.

הפסיפסים מהכנסייה בחורבת מדרס הונחו על ידי בית־מלאכה מקומי, שהשתמש באבני פסיפס בגודל אחיד. רפרטואר הצבעים וגוני הצבעים אחיד גם בפסיפסים הקדומים, שבאולם התווך ובסיטראות, וגם בפסיפסים שבבמה ובאפסיס השייך לשלב 2, השלב המאוחר יותר בכנסייה. מסקנה זו נתמכת גם בפרטים הקטנים, בעיקר המוטיבים שמילאו את המרווחים הקטנים ('החלל הריק') שבפסיפס בבמה ובסיטראות, וגם באופן שבו 'נצבעו' הרצועות היוצרות את התשליבים.

הדגם הנדיר המשותף לשטיחי הפסיפס בסיטראות, המבוסס על מוטיב הגרזן הכפול (*peltae*), מעטר פסיפס בכנסייה בחורבת כופין שחפר ברמקי ליד הכפר עומאריה, סמוך לחברון (Baramki 1935: 121 Pl. LXIX), תומך באפשרות שמדובר באותו בית מלאכה, או לפחות בשני בתי מלאכה שפעלו בקרבה גיאוגרפית והשתמשו באותו רפרטואר של דגמים.² מבחינה סגנונית, השטיחים הגיאומטריים בסיטראות של הכנסייה בחורבת מדרס קרובים לפסיפסים מאזור יהודה והשומרון. לחלקם אף יש מקבילות קרובות, כמו למשל השטיח המערבי הראשון בסיטרא הדרומית, המבוסס על מעגל חסום במרובע ובתוך המעגל דגם מיאנדר, הדומה לפסיפס מעין דאב (Amir 2012: 484 Fig. 1). דוגמה נוספת היא השטיח המבוסס על תשליב של סרטים אנטי־טטיים, היוצרים אשליה של מעגלים חופפים חלקית, המקביל לפסיפס מאולם התווך של הכנסייה הקדומה בשילה (Amir 2012: 2).

177 Fig. 21, Pl. 1). הקרבה לפסיפסים מאזור ההר מתבטאת גם בפרטי העיצובים השונים של דגם ה'קשת בענן', באיכות הגבוהה, ובתחושת הדחיסות והעומס במוטיבים הקטנים במילוי המרווחים ('פחד מחלל ריק' – *horror vacui*).

גם לשטיח הפסיפס בבמה יש מקבילות, בעיקר מאזור ההר והמדבר של יהודה³, ומקבילות נוספות בפסיפסים בעבר הירדן⁴.

מוטיב ה-*scuta*, המעטר את הבמה בחורבת מדרס, זהה לזה שבאולם התווך בחורבת משו שבעבר הירדן. גם מערך שטיחי הפסיפס בסיטראות שם זהה לזה שבסיטראות בחורבת מדרס (Piccirillo 1993: 252–253 Figs. 435, 441). נראה שהיה קשר בתכנון מערך הפסיפסים בשתי הכנסיות האלה, למרות המרחק הגיאוגרפי ביניהן.

הקומפוזיציה של שריגי גפן ומקלעות אקנתוס מאוכלסים הייתה שכיחה ברחבי אגן הים התיכון בתקופה הרומית והביזנטית הקדומה. הפסיפס שבאולם התווך מעוטר במקלעות אקנתוס (במסגרת) וגפן (בשטיח). הוא מאוכלס בחיות ואופייני, מבחינת הנושא ומבחינת הצבעוניות ואשליית האור, לפסיפסים שאמיר מתארכת למאה ה' לסה"נ (Amir 2012: 481). הפסיפסים בבמה ובאפסיס, שגם הם עוטר בחיות, תואמים לקריטריונים שקבעו אמיר וטלגם לגבי הפסיפסים מהמאה ה' לסה"נ (Amir 2012: 481; Talgam 2014: 158–159).

למרות ההבדל הסטרטיגרפי, נראה שהפסיפסים מהשלב הקדום בחורבת מדרס, באולם התווך ובסיטראות, הונחו בסמיכות כרונולוגית – שניהם מהמאה ה' לסה"נ. הקהילה בחורבת מדרס הייתה אפוא קהילה חובבת דמויות. היא לא נמנעה מלתאר אותן על רצפות הפסיפס, והדמויות לא הושחתו במכוון. י' פלג חקר את הנושא של השחתת דמויות בכנסיות⁵ ובבתי כנסת ביהודה. הוא פרסם מפה שלפיה ברוב הכנסיות בשפלת יהודה ולאורך הדרך העולה להר, ובבתי הכנסת שבהר, הושחתו דמויות של בני אדם ובעלי חיים (Peleg 2012: 485 Fig. 1) ('איקונוקלזם'). לדעתו ההשחתה נעשתה במאה הח' לסה"נ (Peleg 2012: 491).

שתי הקהילות האיקונופיליות (אוהבות דמויות) הסמוכות ביותר לחורבת מדרס הן הכנסייה הנמצאת על הדרך העולה להר שנחפרה במושב מטע (Ovadiah, Ovadiah and Gudoviz 1976: 427 Pl. XXXIX, p. 430 Pl. XVIIIc, XIX) והכנסייה בחורבת ברכות שבהר חברון (Tsafrir and Hirschfeld 1993: 21). הקהילה בחורבת מדרס השתייכה אפוא למיעוט שתמך שמרו על תיאורי הדמויות שעיטרו את רצפות הפסיפס שלו. ייתכן שסתימת המעבר בין הסיטרא הצפונית למרטריון שממזרח לסיטרא נועדה להפריד בין הבסיליקה ובין קהל המבקרים הזר שפקד את המרטריון, שחלקו כנראה התנגד לתיאור דמויות של בעלי חיים ובני אדם.

ביבליוגרפיה

אילן צ' תשנ"א. **בתי כנסת קדומים בארץ-ישראל**. תל-אביב.

גודוביץ' ש' 1996. מבנה ביזאנטי לרגלי חורבת שכה. **עתיקות** 28: 17–23*.

גנור א' ואחרים. חפירות בחורבת מדרס שבשפלת יהודה 2010–2011: דוח ראשוני. בתוך: ד' עמית, ג' שטיבל, א' פלג-ברקת (עורכים). **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה. קובץ מחקרים** ה. עמ' 200–214.

Abel F.M. 1925. Église byzantine au Khirbet Hebeileh. *Revue Biblique* 33: 538-604.

Avi-Yonah M. 1933. Mosaic Pavements in Palestine. *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* 2. pp. 181-136.

Amir R. 2012. Mosaic Floors in Judea and Southern Samaria. *Christians and Christianity*. Vol. III: *Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea* 15. Jerusalem. pp. 445-488.

Balmelle C. et. al. 1985. Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Vol I: *Répertoire graphique et descriptive des compositions linéaires et isotropes*. Paris.

Baramki D.C. 1935. Recent Discoveries in Palestine: A Church at Khirbet Kūfīn. *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine* 4. pp. 118-121.

Baramki D.C. 1972. A Byzantine Church at Mahatt el Urdu Beit Jibrin 1941-1942. *Liber Annus* 22. pp. 130-152.

Habas L. 2014. Flying Eagles on Church Floors in Provinces of Palestine and Arabia. In: G.C. Bottini, L. Chrupcala & J. Patrich (eds.). *Knowledge and Wisdom: Archaeological and Historical Essays in Honour of L. Di Segni (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Maior, 54)*. Jerusalem. pp. 137-159.

Hachlili R. 2009. *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*. Leiden and Boston.

Kloner A. 1993. A Byzantine Church at Maresha (Beit Govrin). In: Y. Tsafir (ed.) *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. pp. 261-264.

Ovadia A. & Ovadia R. 1987. *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*. Rome.

Ovadia A., Ovadia R. & Gudovitch S. 1976. Une Église byzantine à Matta. *Revue Biblique* 83. pp. 421-431.

Patrich J. & Tsafir Y. 1993. A Byzantine Church Complex at Horvat Beit Loyah. In: Y. Tsafir (ed.) *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. pp. 265-272.

Peleg Y. 2012. Iconoclasm in Churches and Synagogues in Judea. In: N. Carmin (ed.). *Christians and Christianity*. Vol. IV: *Churches and Monasteries in Judea* Judea and Samaria Publications and Research 16. Jerusalem. pp. 483-494.

Shenhav E. 2003. Horvat Hanot. A Byzantine Tradition of Goliath's Burial Place. In: G.C. Bottini, L. Di Segni. & L. D. Chrupcala (eds.) *One Land – Many Cultures. (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Maior 41)*. Jerusalem. pp. 269-272.

Strus A. 2003. *Khirbet Fatir-Bet Gemal*. Roma.

Talgam R. 2014. *Mosaics of Faith Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*. Jerusalem, University Park PA.

2015: 75–80 Figs. 83, 84, 87, 89, 91–93, 95, 96; Talgam 2014: 150 Fig. 233, p. 172 Figs. Vincent 1919: 535 Fig. 19; Talgam 2014: 304 Fig. 370, p.) בבית הכנסת בנערן (263, 264 Fig. 375), בבית פאטיר ניכרת השחתת דמויות של אריה, עז ודוב (Strus 2003: 191, 198). עם זאת השתמרו בפסיפס שבבמה דמויות של ציפורים וטווסים, ובאופן חלקי ראש אדם (Fig. 6.10, p. 200 Fig. 6.2, p. 201 Fig. 6.14). במנסיית 'המרטיר המהולל' באמת רמת בית שמש מסר בעל פה חופר הכנסייה ב' סטורצאן שיש סימנים של איקונוקלזם אך אין השחתה של ציפורים ובעלי כנף אחרים, בהם נשר, שכנראה יוחסה לו משמעות בהקשר נוצרי (Habas 2014). רחוק יותר מחורבת מדרס, לאורך הדרך העולה להר, נמצאת הכנסייה בחורבת חנות ובה סימני השחתה של דמויות ותיקון באמצעות אבני פסיפס, רובן לבנות (Shenhav 2003: 271 Figs. 1–2). בבתיר עוטר הפסיפס בתשליב גיאומטרי ודגים, שגם להם כנראה יוחסה משמעות בהקשר נוצרי (Vincent 1910: Pl. I–II) כלומר, הבחירה הייתה להימנע מתיאור דמויות, למעט חיות שיכולות להתפרש כסמלים נוצריים.